

ՌՈՐԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԱԶԳԻԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ
ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Խեթական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ դեռևս մ.թ.ա. XIV դարում, գուցե և ավելի վաղ շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան կողմում կազմակերպվում է մի պետական միավոր՝ թագավորություն, որին խեթերը անվանում էին Հայասա (խեթ. KUR ^{𐎧𐎶𐎵}haša) կամ Ազգի (խեթ. KUR ^{𐎧𐎶𐎵}Az(z))։ Պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել Հայասա-Ազգիի տեղադրության մասին։ Օտար հետազոտողներից Ա. Գյոտցեն 1927թ. իր հոդվածներից մեկում Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Տրապիզոնից հարավ-արևելք ընկած Պոնտոսի մերձափնյա շրջանում¹, իսկ այնուհետև այն տեղադրել Արևմտյան Եփրատի և ճորոխի ավազաններում՝ մինչև Սև ծովի ափերը²։ Է.Կավենյակը Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Վերին Եփրատի ավազանում³։ Դեռևս 1931թ. Է.Ֆոռերը կարծիք է հայտնել, որ Հայասա-Ազգին պետք է Բարձր Հայքում տեղադրվեր⁴, ինչը ընդունվել է արևելագետների մեծ մասի կողմից։ Հակառակ դրան հետազոտողների մյուս մասը գտնում էր, որ այն գտնվել է Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին, և հիմնական կռվանը նրանց համար Ազգիի Առիպսա քաղաքի տեղադրությունն էր, որը ըստ Սուրսիլիս II-ի տարեգրության՝ «գտնվում էր ծովի մեջ» (խեթ. ^{𐎧𐎶𐎵}A-ri-ip-ša-aš [ŠA(G) A.A]B.BA)⁵։

Ի. Դյակոնովը, որը համաձայն չէր Հայասան ներկայիս Երզնկայի և Էրզրումի շրջակայքում գտնված լինելու կարծիքի հետ, Ազգին տեղադրում էր Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին՝ տարածելով մինչև Փառնակիա, որի մոտ նա տեղորոշում էր Առիպսա քաղաքը, իսկ Հայասան՝ ճորոխ գետի ավազանում⁶։

Հայասա-Ազգիի տեղադրության հարցը կարևորվում է, քանզի շատ պատմաբանների կողմից այն ընդունվում է որպես Հայք-Հայաստան

¹ Goetze A., Zur geographie des Hethiterreichs, "Kleinasatische, Forschungen", 1927. Bd. 1, Hf. 1, s. 114:

² Goetze A., Kleinasien, Munchen, 1957, (տե՛ս գրքի վերջում զետեղված քարտեզը)։

³ Cavaignac E. La place du Palâ et du Tumanna, "Revue Hittite et Asiatique", 1936, t. 6, f. 22/23, p.174-175, նույնի՝ Le premier royaume d'Arménie, "Revue Hittite et Asiatique", 1934, f. 17, p.14.

⁴ Forrer E. Hajasa-Azzi, "Caucasica", 1931, f. 9, s. 1.

⁵ Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch II, Heidelberg, 1946, s. 3.

⁶ Дьяконов И., Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, стр. 81-84:

երկրի գոյության փաստ մ.թ.ա. II հազարամյակում: Սույն նույնացումը հանդիպել է առարկությունների և նույնիսկ մերժվել ընդհանրապես Հայասա-Ազգի երկրի կապը Հայաստանի հետ: Հայասա-Ազգի պատմության հարցերը կարևոր տեղ են զբաղեցնում հատկապես հայ պատմագիտության մեջ:

Այսպես, Ա. Խաչատրյանը գտնում է, որ խեթերը Հայաստանի համար ունեին մի ընդհանուր անուն՝ Հայասա, որի աշխարհագրական դիրքը նա որոշում էր Կարինից Վան ընկած տարածքում, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանում: Հայասա և Հայաստան բառերի նմանության հիման վրա, Ա. Խաչատրյանը փորձում էր հիմնավորել, թե արդեն գտնվել է Հայաստան անվան հնագույն ձևը⁷ (այդ կարծիքին էին նաև Կ. Ռոթը⁸, Պ. Կրեչմերը⁹):

Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել Զ. Տաշյանը: Ըստ նրա, Հայասան Արևմտյան Հայաստանն էր կամ Հայաստանի լեռնամասը, որի տակ նա հավանաբար հասկանում էր Բարձր Հայքը: Հայասայի մասն էր կազմում Ազգին¹⁰: Ըստ հեղինակի, Իշուվան (Զ. Տաշյանը տալիս էր Շուվե ձևով), Ալշեն (Առձնիքը) և Հայասան հայ ազգի հիմնական բնակեցման վայրերն են եղել¹¹:

Անդրադառնալով Հայասա-Ազգի թագավորության պատմությանը Զ. Մանանդյանը տվել է նաև նրա տեղադրությունը, ըստ որի այն տարածվում էր Վանա լճից արևմուտք և հյուսիս ընկած շրջաններում: Նա գտնում էր, որ Հայասայի հյուսիս-արևմտյան սահմանները հասնում էին մինչև Մեծուրի լեռները, իսկ արևելքում՝ մինչև Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերը: Ըստ Զ. Մանանդյանի, Հայասան և Ազգին միևնույն երկրի տարբեր անուններն էին: Երկիրը Հայասա էր կոչվում իր մայրաքաղաքի անունով (Հայասա), որը Աարգոն II-ի արձանագրությունում հիշատակվում էր Ուայաիս ձևով (գտնվում էր Վանա լճի հյուսիսային ափին), իսկ Ազգի անունն ուներ էթնիկական ծագում և այն սկզբնապես կրում էր տեղի ժողովուրդը, որի անունով էլ

⁷ Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 41-48:

⁸ Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, «Հանդես ամսօրեայ», 1927, թիվ 11-12, էջ 741-750:

⁹ Kretschmer P., Der Nationale Name der Armenier, «Հանդես ամսօրեայ», 1933, թիվ 7-8, էջ 429-432 (տես հայերեն համառոտ թարգմանությունը):

¹⁰ Տաշյան Զ., Հաթեր և Ուրարտեանք, Վիեննա, 1934, էջ 59-64:

¹¹ Տաշյան Զ., Թե ինչպես կազմուցաւ հայ ազգը, «Հանդես ամսօրեայ», 1934, թիվ 1-2, էջ 28-31:

հետագայում կոչվել է երկիրը: Հ. Մանանդյանը Ազգի Առիպսա քաղաքը տեղորոշել է Վանա լճի ափին¹²:

Հայաստանի տեղորոշման հարցին անդրադարձել է նաև Ն. Ադոնցը: Նա Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը որոշում էր Վերին Եփրատի հովտում: Նա նույնպես նշել է, որ Հայաստան և Ազգի անունները հոմանիշ են և մեջընդմեջ գործածվում են Մուրսիլիսի ժամանակագրության մեջ՝ նույն տարածքի իմաստով: Ըստ Ն. Ադոնցի, Հայաստան-Ազգի երկիրը տեղակայվել է Դերսիմի շրջանում, Կումմախա-Կամախ քաղաքի հարավում: «Ծովի մեջտեղը գտնվող քաղաքը» (Առիպսա) համարել է Եփրատի ջրերից գոյացած ճահիճների մեջ գտվող մի բերդ: Ըստ հեղինակի, Եփրատի և Արաքսի միացման կետում ներկայումս գոյություն ունի Դենիզլու անունով բնակավայրը (թուրք. դենիզ-«ծով», դենիզ-լու-«ճահիճ»): Այստեղ էր նա տեղադրում Առիպսա քաղաքը¹³:

Ըստ Ե. Քասունու, Հայաստան տարածվել է Արևմտյան Եփրատի ավազանից մինչև Վանա լիճ: Հայաստանի արևմտյան մասում է գտնվել Ազգին, որը ենթակա էր Հայաստանի և ուներ իր թագավորը: Ազգին գտնվել էր Բարձր Հայքում և իր մեջ ընդգրկում էր ներկայիս Երզնկա քաղաքը և Արևմտյան Եփրատի վերնաբազուկը: Նա կարծիք է հայտնում, որ Ազգի մայրաքաղաք կարող էր հանդիսանալ հետագայի Երզրումի մոտ գտնվող Արժն քաղաքը: Ե. Քասունին, Մուրսիլիսի տարեգրության մեջ հիշատակված Առիպսան տեղորոշել է Վանա լճի ափին՝ Դատվանի կամ Խլաթի մոտ: Նա չի համաձայնվում այն հեղինակների հետ, որոնք Հայաստանի Դուլկամա քաղաքը տեղադրում են Դատվանի մոտ: Նա այդ քաղաքը տեղորոշել է Մանազկերտի մոտ և հավանական է համարում, որ այն պետության մայրաքաղաքն էր¹⁴:

Հայաստան-Ազգի մասին հատուկ ուսումնասիրություն ունի նաև Գ. Ղափանցյանը: Իր աշխատության մեջ նա պատկերացում է տվել նաև այդ երկրի ընդգրկած տարածքի մասին: Գ. Ղափանցյանը համաձայն էր այն մտքի հետ, որ Հայաստան-Ազգի երկիրը զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջանները՝ ճորոխ, Եփրատ և Արաքս գետերի վերին հոսանքի շրջանները, համընկնելով Փոքր Հայքի արևելյան և Բարձր Հայքի տարածքներին: Նա Հայաստան-Ազգի կենտրոն է համարել ներկայիս Կամախ, Երզնկա, Դերջան և Ապեր բնակավայրերի միջև ընկած տարածքը: Գ. Ղափանցյանը կարծում էր, որ Ազգին գրավել էր Հայաստան-Ազգի արևմտյան շրջանները, տարածվելով մինչև Գայլ գետի ավազանը և ավելի հարավ, իսկ Հայաստան, հավանաբար, գրավում

¹² Манандян Я., Сообщения хеттских, ассирийских, урартийских и древне-армянских источников о Хайаса-Аззи, Труды. Т. 5. Ереван, 1984, стр. 489-563:

¹³ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 33-52:

¹⁴ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Բեյրութ, 1950, էջ 76-107:

էր արևելյան շրջանները՝ Դարանաղին, Եկեղյացը, Դերջանը և Սպերը, հավանաբար՝ նաև Կարինի շրջանը: Գ. Ղափանցյանը գտնում էր, որ Առիպսան և Դուկկաման գտնվում էին Հայաստան-Ազգիի արևելյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հեռու խեթական հարձակումներից, Կարին-Էրզրումի մոտ գտնվող ճահճոտ վայրերում, կամ՝ ներկայիս Բերդակ բնակավայրի մոտ, կամ էլ՝ Էրզրումից 15 կմ հարավ-արևելք, որտեղ միջնադարում (VI դ.) հիշատակվել է Արաբիս գյուղը: Հեղինակը հնարավոր է համարել, որ այդ բնակավայրի տեղում ճահիճ է եղել¹⁵:

Լ. Բարսեղյանն անդրադարձել է Հայաստան-Ազգիի տեղադրմանը, նրա ռազմա-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմությանը: Նա ընդունել է, որ Հայաստան և Ազգին թե՛ տարածքային, թե՛ քաղաքական առումով իրենցից ներկայացրել են միևնույն երկիրը: Հեղինակը Հայաստանի կենտրոնը (համանուն Հայաստան քաղաքը) տեղորոշել է Երզնկայի շրջանում՝ խայիք կամ խայեք գյուղի տեղում, որը գտնվել է Բաբերդից 40 կմ հարավ-արևմուտք: Իսկ Ազգին տարածվել է Մեծուրի լեռների ստորոտներից մինչև Տուժիկի լեռները: Այն գտնվել է Հայաստանից հարավ՝ մինչև Իսուվայի սահմանները, որը Լ. Բարսեղյանը համարում է Հայաստան-Ազգիի կազմի մեջ մտնող երկիր: Նա տեղադրում է Առիպսան խարբերդից ոչ հեռու գտնվող Ծովք լճի ափին¹⁶:

Ըստ Ա. Երենյանի, հայ ժողովրդի ձևավորման գործընթացում ամենահին և հիմնական օղակներից մեկը եղել է Հայաստան-Ազգի ցեղային միությունը: Ա.Երենյանը քաղաքային կենտրոն թիլ-Հայաստան (կամ թիլ-խայաստ) տեղադրել է հին հայկական թիլ ավանի տեղում: Այս տեղորոշումը տալով, նա հանգել է այն եզրակացությանը, որ Հայաստան երկրի կորիզը և նրա սկզբնական տարածքը եղել է հին հայկական Եկեղյաց գավառը: Թիլ ավանը տեղադրվում էր Երզնկայի դաշտի կենտրոնում՝ Երիզա (Երզնկա) քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում գտնվել է Հայաստան կամ խայաստ երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը¹⁷:

Հայաստան-Ազգիի պատմությանն է անդրադարձել նաև Վ. Խաչատրյանը¹⁸: Նա իր ուսումնասիրությունների ամփոփումը տվել է «Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում» աշխատության մեջ: Վ. Խաչատրյանը նույնպես նշել է, որ Հայաստան հաճախ համոքս է եկել Ազգի անվան փոխարեն: Հայաստանի Առիպսա քաղաքը գտնվել է ճորոխ գետի

¹⁵ Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1947, стр. 58-64:

¹⁶ Բարսեղյան Լ., խայաստան-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313:

¹⁷ Երենյան Ա., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 27-56:

¹⁸ Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи. Ереван, 1971, стр. 128-145:

միջին ավազանում՝ Սպերից մի փոքր դեպի հյուսիս-արևելք: Դուրկամա քաղաքը տեղադրվել է միջնադարի Ազոդ գավառում: Այս գավառի անվան մեջ, ըստ հեղինակի, պահպանվել է Ազգի երկրի անունը: Հայասա-Ազգին ընկած է եղել ճորոխ գետի ավազանում՝ հյուսիսում ձգվելով մինչև Սև ծով: Նա Հայասա երկրի մեջ է տեղադրում նաև «Բարձր» կոչված նահանգը, որը նույնացնում է Բարձր Հայքի հետ: Հաջորդ երկիրը, որը նույնպես մտել է Հայասայի կազմի մեջ, դա Պախովան է, որը գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան հատվածում: Հայասայի կազմի մեջ է եղել նաև Իսուվան: Այն ընդգրկել է Արածանի գետի ստորին ավազանը: Տարածաշրջանի հաջորդ վարչաքաղաքական միավորը, որը Վ. Խաչատրյանը ներառում է Հայասայի կազմում, դա Օուխման է (վերին Եփրատ և Արածանի գետերի միջև՝ Բյուրակնի լեռների արևելյան հատվածում): Վ. Խաչատրյանը շեշտում է, որ Հայասա թագավորության սահմանները հաճախ չեն ընդգրկել նշված բոլոր նահանգները, որոնցից մի քանիսը մերթնդներթ նվաճվել են խեթական թագավորների կողմից և մտցվել խեթական պետության կազմի մեջ¹⁹:

Բացի նշված գիտնականներից, Հայասա-Ազգին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս արևմտյան մասում տեղադրելու տեսակետի հետ համաձայն է նաև Ա. Քոսյանը²⁰: Սակայն, ի տարբերություն հեղինակների մեծ մասի, նա Կումմախան համարում է որպես առանձին քաղաքական միավոր, որը չէր մտնում Հայասայի կազմի մեջ²¹:

Հ. Ավետիսյանը ևս նշում է, որ Հայասա-Ազգի պետական միավորը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում: Նա Հայասայի վիճահարույց Առիպսա քաղաքը հնարավոր է համարում տեղադրել Եփրատի կղզիներից մեկի վրա՝ Անի-Կամախ չհասած²²:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով խնդրո առարկա թեմային նվիրված հայ և օտար պատմաբանների տեսակետները, մենք փորձեցինք ներկայացնել գիտության մեջ եղած տարբեր կարծիքները, որոնք, ըստ պատմա-աշխարհագրական բովանդակության, կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

¹⁹ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 34-38:

²⁰ Քոսյան Ա., Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 166, 189:

²¹ Քոսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 225-241:

²² Ավետիսյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը: Ս.թ.ա. XVII – IX դդ., Երևան, 2002, էջ 44, 81, 106:

ա) Հայասա-Ազգին գտնվել է Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին²³,
բ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի սահմաններում՝ ընդգրկելով համեմատաբար փոքր տարածք²⁴,

գ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք և ընդգրկել Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասը,

դ) Հայասա-Ազգին ընդգրկել է Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը և նույնացվում է Հայք-Հայաստան երկրի հետ²⁵:

Վերլուծելով թեմայում քննարկվող հիմնահարցի վերբերյալ մասնագետների կարծիքները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում և արևմուտքից սահմանակից է եղել խեթական տերությանը: Պատմաբանների մեծ մասը գտնում է, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմում՝ կենտրոն ունենալով հիմնականում Բարձր Հայքի տարածքը: Սակայն ակնհայտ է նաև, որ Հայասա-Ազգիի տարածքի մասին խեթական սկզբնաղբյուրներում տվյալներ կան այնքանով, որքանով որ խեթերը կարողացել են ներթափանցել Հայկական լեռնաշխարհ: Հեղինակների մեծ մասն առավել հստակ նկարագրել է Հայասա-Ազգիի հատկապես արևմտյան սահմանները, որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի կամ Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազգին սահմանակցում էր խաթթիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռներով՝ Կասկա ցեղերի հետ:

Արդյո՞ք Հայասա-Ազգին ընդգրկել է Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը, թե միայն գտնվել է Բարձր Հայքի տարածքում: Այդ հարցի լուծմանը կարող է զգալիորեն նպաստել հնագիտական նյութը խեթական սեպագիր աղբյուրների տվյալների հետ շաղկապելը: Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան հնագիտական վայրերի ժամանակագրական ընդհանուր շղթայի մեջ նյութական ընդհանրությունների առկայության դիտարկումը հնարավորություն կընձեռի պատկերացում կազմել Հայասա-Ազգիի ընդգրկած մշակութային արեալի մասին:

²³ Cornelius Fr. Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches, "Revue Hittite et Asiatique". 1958, t.16, f. 62, s. 1-12.

²⁴ Առաքելյան Բ., Ջահուկյան Գ., Սարգսյան Գ., Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 7, 51, 52, 58:

²⁵ Ժամկոչյան Հ., Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, Պրակ 1. Երևան, էջ 108-115: